

**Odpowiedzialność państwa
za środowisko naturalne i społeczne
w kontekście teorii internalizacji kosztów zewnętrznych**

Ewa Jadwiga Lipińska

Katedra Przedsiębiorczości, Zarządzania i Ekoinnowacyjności

Politechnika Rzeszowska

al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów

e.lipinska@prz.edu.pl

Abstract

**Instruments of state responsibility for natural and social environments
in the context of the theory of internalisation of external costs**

In this article, the theory is referred of internalisation of external costs and the research gap made by the doctrine of social responsibility in relation to the goods and services of ecosystems used by organisations located on the territory of the state. Six premises for taking up the topic were indicated. Firstly, it was the concept of the state understood as the organisation of a global society and subject to superior power. Secondly, it was the social responsibility of the territory, and therefore, striving to create at the local level a system of well-being and high quality of life based on good management and social participation and social economy that contradict the vision of the territory operating under market competition conditions. Thirdly, it was the opinion that the biotic community includes all living organisms in a given territory, which means that community members are not seen as autonomous beings separated from nature. Fourthly, it was recognized that the organization's goals are considered to implement a global development strategy when in fact they cannot follow their national success outside the home region. Fifthly, the ambiguous term *environment* is a key factor in knowing the society what requires thinking about economic events that shape the society lives in nature. The sixth premise for the explanation of the issue in question is the term *protection* understood, among other things, as all social relations affecting the behaviour, attitudes and experiences of members of society in the state.

On the basis of these premises, reference was made to the problem of: administrative permits to cause damage to the state's ecosystems; investments to remove damage caused to ecosystems; economics of ecosystem services and damage removal; administrative fines for damages caused when

there is no authorisation for them; integrated permits to deal with damage to ecosystems. The discussion drew attention to the necessity to look for innovative empirical tools based on the theory of external costs and the history of ecosystems in the genetic and qualitative sense, and on explaining social behaviour to claim rights to protect natural and social environments.

In the context of the article, the definition of the social responsibility of the state was proposed.

Keywords: external costs, internalisation determinants, mining damages, social expenditures, economic instruments, state management.

Słowa kluczowe: koszty zewnętrzne, determinanty internalizacji, szkody górnicze, nakłady społeczne, instrumenty ekonomiczne, zarządzanie państwem.

1. Wstęp

Systematyczne i interdyscyplinarne badanie odpowiedzialności społecznej państwa powinno identyfikować bezpośrednio pozytywne i negatywne skutki ekonomiczne koncepcji rozwoju, tj. ekologiczne i społeczne.

Artykuł odnosi się do niektórych aspektów luk badawczych dotyczących sprzężonych ze sobą środowisk ekologicznego i społecznego. Zagadnienie ujęte w tytule i treści pracy ma na celu dostarczenie naukowcom szerszego wglądu w niektóre z bardziej subtelnych aspektów odpowiedzialności społecznej państwa, ponieważ odnoszą się do kosztów ochrony zasobów środowiska naturalnego ponoszonych przez społeczeństwa. Zagadnienia te są również kierowane do praktyków w zróżnicowanych dziedzinowo i lokalizacyjnie organizacjach funkcjonujących w państwie, którzy dokonują identyfikacji swoich indywidualnych aspektów środowiskowych.

Pierwszą przesłanką przystąpienia do rozważań o odpowiedzialności państwa wobec środowisk naturalnego i społecznego stało się pojęcie *państwa* jako nauki politycznej w celu poznania organizacji państwa w aspekcie współistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody. Pojęcie państwa jest również rozumiane „organizacja społeczeństwa globalnego, osiadłego na określonym terytorium i podległego zwierzchniej władzy” (Philipiec 2010: 341) albo „quasi-terytorialny aparat przymusu” (Rykiel 2006: 50), a więc obiekt polityczny i prawny, który tym właśnie różni się od kraju jako obiektu przeżywanego i doświadczanego, konstytuowanego przez „obszar oraz nadawane mu przez kulturę znaczenia i wartości” (tamże: 47).

Jednym z punktów widzenia państwa są koszty zewnętrzne ponoszone na ochronę bioróżnorodności w kontekście odpowiedzialności społecznej państw.

Tymczasem w kontekście autorytetu państwa znamienne jest spostrzeżenie Sławomira Filipca (2010: 341) że „problem władzy, jej istoty, prawomocności i zakresu jest kluczowy dla [...] prawa publicznego”. W związku z tym prawem odpowiedzialność wymaga od zarządzających państwem dokładnego rozumienia, na czym polega prawowita władza (Bell, Bodie, 2012). Okazje takie pojawiają się wraz z kryzysami ekologicznym i społecznym, których rozwiązanie wymaga wykazania się nie tylko władzą w ich rozwiązywaniu, ale również autorytetem.

Rozważając odpowiedzialność państwa, zwrócono uwagę na „najistotniejsze mechanizmy [i] narzędzia legitymizacyjne wywodzą[ce] się ze środowiska sprawowania władzy i [...] kreowane przez podmioty władzy” (Filipiec 2010: 342). Istotny jest bowiem fakt, że w okresie transformacji ustrojowej powstają nowe sposoby legitymizacji władzy. Anna Młynarska-Sobaczewska do nadrzędnych idei legitymizacji zalicza dwie tendencje i dwa kierunki legitymizacyjne: po pierwsze, uczynienie sprawiedliwości, przywrócenie akceptowanych norm moralnych i zasad rządzących relacją między władzą a wspólnotą, nad którą ta pierwsza sprawuje tę władzę, po drugie zaś, uczynienie zadość krzywdom i ukaranie przestępstw, tj. spełnienie funkcji odpłaty. Wspomniana autorka „odwołuje się w tym zakresie do autorytetu prawa, stwierdzając, że aby utrzymać autorytet, prawo nie może zignorować poważnych naruszeń praw człowieka [przez] zaniechanie ich karania” (Filipiec 2010: 342).

Drugą przesłanką podjęcia się tematu odpowiedzialności państwa wobec środowisk naturalnego i społecznego stało się pojęcie *odpowiedzialności społecznej terytorium*, tj. odpowiedzialności za wspólną własność, wspólnotę interesów, dążeń i oczekiwań mieszkańców terytorium, która to koncepcja jest wyrazem „podstawowych założeń działalności [...] zrzeszenia miast i regionów na rzecz ekonomii społecznej” (Pancer-Cybulska 2011: 15). Celem odpowiedzialności społecznej terytorium jest „dążenie do stworzenia na szczeblu lokalnym systemu dobrobytu i wysokiej jakości życia, bazującego na dobrym zarządzaniu, partycypacji społecznej

oraz ekonomii społecznej, stanowiącego zaprzeczenie wizji terytorium działającego w warunkach konkurencji rynkowej” (tamże).

Podstawowym elementem doktryny odpowiedzialności społecznej, według modeli Archiego B. Carrola (1979) i definicji Richarda E. Smitha (2011), jest dla powyższego przypadku *terytorium* i jego *mieszkańcy* oraz ich współzależności. Według E. Pancer-Cybulskiej (2011), powiązanie danego terytorium z mieszkańcami jest warunkiem twórczego działania, wprowadzania zmian i postępu, a te trzy czynniki są podstawą rozwoju mieszkańców i zamieszkiwanego przez nich terytorium. Te twórcze działania w postaci inicjatyw lokalnych, tj. działań oddolnych, mają na celu wzmocnienie współzależności będącej z kolei przejawem rozwoju integracji społecznej. Odpowiedzialność społeczna terytorium, zdaniem wspomnianej autorki, obejmuje również wartości kulturowe terytorium, tj. tożsamość, pamięć, dumę, tradycję, świadomość i poczucie przynależności lub własności – nie zawsze odpowiednio docenionych albo niekojarzonych z rozwojem lokalnej współzależności społecznej i gospodarczej od zasobów przyrody.

Trzecią przesłanką podjęcia się tematu odpowiedzialności państwa w stosunku do środowisk naturalnego i społecznego była opinia Arthura G. Tansleya (1935), że poprawniejsze jest mówienie o *wspólnocie biotycznej*, ponieważ ta obejmuje wszystkie żywe organizmy na danym terytorium, co oznacza, że członkowie społeczności nie mogą być postrzegani jako autonomiczne istoty, które są oddzielone od natury, ale raczej jako istoty osadzone w niej w sposób nieprzewidziany ani oczekiwany (Arias-Maldonado 2015).

Z punktu widzenia wymienionych trzech przesłanek w kolejnych rozdziałach artykułu przedstawiono aspekty odpowiedzialności społecznej organizacji, jaką jest państwo, wpływające na naturę, wrażliwą na wpływ wszystkich dziedzin gospodarki i bytowania społeczeństw, z uwzględnieniem tendencji makroekonomicznych, do wskazania inwestycji wymagających od państwa ciągłych innowacyjnych rozwiązań w zarządzaniu. Odpowiedzialność jest więc rzeczywistym zaniechaniem powodowania szkód w środowiskach naturalnym i społecznym.

Na potrzeby niniejszej publikacji Autorka przeanalizowała niektóre z publikacji naukowych pod względem ponoszonych przez państwo wybranych

kosztów zewnętrznych i ich internalizacji. Analizą objęto rodzaje inwestycji mających na celu ochronę środowisk naturalnego i społecznego oraz nakłady poniesione przez państwo na te inwestycje. Badaniem objęto inwestycje i ponoszone na nie nakłady przez państwo oraz szkody spowodowane w przyrodzie i infrastrukturze powstające za przyzwoleniem państwa. Z punktu widzenia tych szkód należało zwrócić uwagę na administracyjne kary pieniężne nakładane na organizacje za nieprzestrzeganie przez nie prawa ochrony środowiska, gdy nie mają one formalnego pozwolenia na to działanie.

Selektywny przegląd form odpowiedzialności państw daje poczucie bogactwa międzynarodowej literatury i zrozumienia wartości ekosystemów w życiu społeczeństw i potrzeb wyznaczania obecnie granic użycia i zużycia ekosystemów w celu zachowania ich dla przyszłości.

W niniejszym artykule posłużono się danymi Głównego Urzędu Statystycznego (GUS 2017), który przygotowuje międzynarodowe zestawienia danych dla państw członkowskich Unii Europejskiej oraz Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu.

2. Państwo i odpowiedzialność

Na podstawie doktryny odpowiedzialności społecznej organizacji A. B. Carrolla i definicji tej odpowiedzialności według R. E. Smitha sformułowano definicję odpowiedzialności społecznej miasta (Lipińska 2018a). Uznając, że odpowiedzialność społeczna organizacji jest w Polsce zasadą konstytucyjną, wykluczono twierdzenie o *dobrowolności* odpowiedzialności, zastępując je pojęciem zasady konstytucyjnej, tj. *obowiązku* (Lipińska 2018b). Przyjęto, że termin *odpowiedzialność* stanowi, po pierwsze, o obowiązku etycznym i prawnym odpowiadania za swoje lub czyjeś czyny, po wtóre zaś jest to przyjęcie na siebie obowiązku zadbania o kogoś lub o coś (Sykuna 2007; Eshleman 2013).

W kontekście wymienionych wyżej założeń i trzech przesłanek sformułowano następującą definicję *odpowiedzialności społecznej państwa*: odpowiedzialność społeczna państwa jest to akceptacja domen społecznej i ekologicznej w systemie organizacji gospodarki i we współzależności z zainteresowanymi stronami, polegająca na iden-

tyfikowaniu aspektów środowiskowych i zachęcaniu zbiorowości użytkującej terytorium państwa w jego wszystkich formach przestrzennych, tj. produkcyjnej, konsumpcji, władzy, symboliki, wymiany i zamieszkania, do integracji i tworzenia systemu etycznego w celu osiągnięcia zrównoważonego rozwoju. Zaproponowana definicja odpowiedzialności społecznej państwa jest spójna z rozumieniem odpowiedzialności społecznej miasta (Lipińska 2018a, b). Aspekt etyczny w proponowanej definicji odpowiedzialności społecznej państwa odpowiada stwierdzeniu, że etyka jest „istotnym kryterium oceny procesów społecznych, politycznych, gospodarczych i zjawisk zachodzących w kulturze” (Pieronek 1999: 7).

Zdaniem Phila Wattsa i Richarda Holme’a (1999), doktryna odpowiedzialności społecznej organizacji jest ciągłym zobowiązaniem organizacji do etycznego postępowania i przyczynienia się do rozwoju gospodarczego, a także do poprawy jakości życia. Za odpowiedź na pytanie, które praktyki gospodarcze naprawdę można uznać za odpowiedzialne zachowanie społeczne organizacji, jaką jest państwo, można przyjąć stwierdzenie, że wysiłki organizacji rozwiązujące problemy społeczne i środowiska naturalnego są odpowiedzialnością społeczną państwa (Lindgreen, Swaen, 2009).

Termin *odpowiedzialność* jest wieloznaczny. Trzeba zauważyć, że dobrowolne inicjatywy odpowiedzialności społecznej różnią się od obowiązkowych programów i partnerstw podejmowanych w celu złagodzenia wpływu jakiegokolwiek przemysłu i technik produkcji na środowisko naturalne (Rondinelli, Berry, 2000; Lipińska 2013; Lipińska i inni, 2014) i na rozwój inicjatyw pozyskiwania inwestycji, gdy chronią dobrobyt społeczny i przynoszą korzyści przyrodzie (Roberts 2003; Szmigin i inni, 2007; Lindgreen, Swaen 2009). Wpływ praktyk gospodarczych w krajach semiperyferii i peryferii (Eweje 2006; Jeppesen, Hansen, 2004; Lindgreen, Swaen, 2009) i implikacje dla praw i wolności jednej osoby (Cragg 2000; Ratner 2001) pozostają kluczowymi zagadnieniami państwa, nawet gdy jego wewnętrzne organizacje nie są zorientowane na odpowiedzialność społeczną.

Warto zauważyć, że zamiast pojedynczego, kompleksowego działania państwo w ramach swojej odpowiedzialności społecznej obejmuje wiele różnych działań, albo zaniechań, z których może dowolnie wybrać działania pożądane formalnie i nie-

formalnie. Wybór powinien jednak dotyczyć skutecznego zarządzania wszystkimi substancjami, szczególnie zaś niebezpiecznymi, jakie wewnętrzne organizacje w państwie emitują do zespolonych ze sobą środowisk naturalnego i społecznego, generalnie zaś pożądane dla ochrony przestrzeni przyrodniczej i społecznej.

Pojawia się więc czwarta przesłanka oceny odpowiedzialności państwa wobec środowisk naturalnego i społecznego, jaką jest pogląd (Verbeke, Kano, 2015a, b), że wiele organizacji uważających się za organizacje realizujące globalną strategię rozwoju nie ma zasięgu globalnego w tym sensie, że nie mogą one naśladować swojego sukcesu w skali krajowej poza swoim macierzystym terytorium. Niemożność tę wspomniani autorzy uzasadniają różnicami infrastrukturalnymi państw i różnicami występowania zasobów naturalnych w regionach. Częściowo odległości między państwami i różnice te są łagodzone przez tworzenie międzynarodowych strategii rozwoju organizacji wielonarodowych. Z punktu widzenia tych organizacji i teorii internalizacji trzeba jednak próbować wyjaśniać, jakie są aspekty środowiskowe w sytuacji wykorzystywania naturalnych komponentów regionalnych i lokalnych w międzynarodowym strategicznym zarządzaniu organizacjami.

Piątą przesłanką oceny odpowiedzialności państwa wobec środowisk naturalnego i społecznego jest *środowisko*, będące pojęciem wieloznacznym z dwóch powodów. Po pierwsze, w odniesieniu to terminu *środowisko społeczne* Robert Plomin (2018) przypomina, że już w latach sześćdziesiątych dwudziestego wieku genetycy zakwestionowali pogląd, *kim jest człowiek*. Zauważano, że podobieństwo do rodziny (tj. grupy społecznej) może wynikać raczej z natury (tj. genetyki lub ekologii) niż z wychowania (tj. środowiska społecznego). Stwierdzono, że większość mierników *środowiska społecznego* wykorzystywanych w psychologii (tj. jakość rodzicielstwa, wsparcie społeczne i wydarzenia życiowe) wykazuje znaczny wpływ genetyczny na zachowanie w grupie. Manuel Arias-Maldonado (2015) twierdzi, że wpływy genetyczne pojawiają się, ponieważ wybieramy, modyfikujemy, a nawet tworzymy nasze środowiska zgodnie z naszymi skłonnościami genetycznymi. Po wtóre zaś w odniesieniu do *środowiska przyrodniczego* opracowania empiryczne dowodzą, że przyroda funkcjonuje inaczej niż sądzili ekolodzy. W dwudziestym wieku rodzina i gospodarka zostały uznane za kluczowe czynniki odpowiadające za

to, kim się staje osoba, tj. przygotowanie do życia w społeczeństwie. Badania genetyczne wykazały natomiast, że tak nie jest. Różnice genetyczne odziedziczone po rodzicach w momencie poczęcia są spójnym przez całe życie źródłem psychologicznej indywidualności, planem, który czyni osobę taką, jaką ona jest w środowisku naturalnym. To zaś nie jest tym samym co skończona trójwymiarowa struktura genów (Plomin 2018). Środowisko społeczne może tymczasowo zmienić ten plan, ale po zmianach osoba wraca do własnej trajektorii genetycznej, która czyni trajektorię taką, jaka jest z natury.

Te dwa środowiska – społeczne i przyrodnicze – wymagają analizy zdarzeń ekonomicznych, które kształtują życie i zapewniają nową perspektywę równości szans w strukturze społecznej. Zdaniem R. Plomina (2018), natura wygrywa, ponieważ rozdaje swe zasoby i świadczy usługi. Zdaniem z kolei M. Ariasa-Maldonado (2015: 18), „istnieje rozsądny punkt wyjścia do określenia, czym jest natura: natura jest tym, co nie jest sztuczne. Pojęcie natury obejmuje zatem wszystkie te istoty i procesy, które powstają lub istnieją bez jakiegokolwiek ludzkiej interwencji”. W okresie ponowoczesnym natura wykazuje jednak ślady tej interwencji.

W tym kontekście istotne znaczenie ma dobrze znane rozróżnienie między *głęboką* i *płytką naturą* (Soper 1995). Ta pierwsza odnosi się do przyczyn i struktur, które działają nieustannie w świecie fizycznym i są warunkiem każdej ludzkiej interwencji w środowisku naturalnym; ta druga jest zaś bezpośrednim, codziennym korzystaniem z zasobów materialnych.

Ostatecznie więc na *środowisko naturalne* składa się ogół elementów przyrodniczych, w tym tych, które zostały już przekształcone przez działalność społeczeństw, tj. powierzchnia ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat i inne elementy różnorodności biologicznej oraz wzajemne oddziaływania tych elementów. Członkowie społeczeństwa z kolei wpływają na intensywność i innowacyjność procesów produkcyjnych, tworząc *środowisko społeczne*, *środowisko kulturowe* i *środowisko gospodarcze*, które są wzorcami różnych zachowań osób w przestrzeni (Rondinelli, Berry, 2000; Eweje 2006; Kronenberg 2007; Frydryczak 2009; Arias-Maldonado 2015; Verbeke, Kano, 2015a; Plomin 2018).

Szóstą przesłanką rozważań o odpowiedzialności państwa jest *ochrona środowiska*, tj. termin stanowiący o podjęciu albo zaniechaniu działań przez państwo, które ma prowadzić do zachowania lub przywrócenia równowagi przyrodniczej na jego terytorium. Państwo jako organizacja powinno być przykładem racjonalnego kształtowania środowiska naturalnego i gospodarowania jego zasobami zgodnie z prawem zrównoważonego rozwoju. Sprawowanie funkcji kontrolnej wymaga od państwa rzeczywistego przeciwdziałania zanieczyszczeniom (tj. wprowadzaniu odpadów, emitowaniu substancji lub energii) w środowiskach: naturalnym i społecznym. Przywracanie uszkodzonych elementów przyrodniczych do ich pierwotnego, zdrowego i użytkowego stanu jest kolejnym obowiązkiem państwa odpowiedzialnego jednocześnie za zdrowie i życie mieszkańców. Obowiązki te mają być podejmowane równocześnie i bez zbędnej zwłoki już w przypadku jednostkowej szkody w środowisku naturalnym i społecznym, aby nie dopuścić do „sytuacji społecznej i ekonomicznej[, w której] rządy tkwią w beczynności” (Alimenti 1988: 13).

Inny ważny z punktu widzenia odpowiedzialności państwa termin *środowisko społeczne* jest definiowany jako wszystkie stosunki społeczne wpływające na zachowania, postawy i przeżycia (Ajzen, Fishbein, 2005) członków społeczeństwa. Stosunki, które są tłumione przez brak decyzji rządu lub złe decyzje i dążenie do kompromisu, prowadzą do oddzielenia rzeczywistości od systemu prawnego i w rezultacie do uzyskania skromnych przywilejów i przeżycia możliwie małym kosztem (Alimenti 1988).

Takie ujęcie odpowiedzialności państwa prowokuje zatem pytania: jak mierzyć poziom aktywności odpowiedzialności społecznej państwa? oraz jakie są różne kryteria i wskaźniki, które mogą skutecznie, tj. wiarygodnie, ocenić poziom odpowiedzialności społecznej państwa?

Z punktu widzenia założeń wspomnianej wcześniej koncepcji *odpowiedzialności społecznej terytorium* terytoria są podstawą „rozwoju kapitału społecznego, są gwarancją słuszności, dają oparcie i legitymizują podejmowanie inicjatyw na rzecz integracji i rozwoju [...] społeczności” lokalnej (Pancer-Cybulska 2010: 17). Odpowiedzialność społeczna terytorium stanowi więc antytezę wąsko rozumianej konkurencyjności. Nastawienie prospołeczne akcentowane w tym ujęciu pozostaje jednak

w konflikcie z krótkookresową efektywnością rynkową (tamże), ponieważ przewagi konkurencyjne odnoszą się do jakości, technik, wartości, cen, kosztów, marek, promocji i struktur działalności organizacji. W tym kontekście należy zauważyć, że przeniesienie konkurencyjności rozwoju gospodarczego z poziomu państwa na poziom regionalny doprowadziło do wyodrębnienia się kategorii konkurencyjności regionów. W warunkach globalizacji rynków na przegranej pozycji w skali kraju znajdują się natomiast te regiony, które nie wykreowały własnych przewag konkurencyjnych stanowiących podstawę funkcjonowania i osiągnięcia wysokiej efektywności rynkowej.

Krytyczny przegląd istniejących kryteriów i wskaźników może pomóc w dalszych badaniach mających na celu bezpośrednią ocenę stopnia odpowiedzialności państwa lub pośrednio ocenę stopnia odpowiedzialności jego wewnętrznych organizacji (krajowych, międzynarodowych i wielonarodowych) i wpływu tej odpowiedzialności na różne dziedziny gospodarki, dobrobyt społeczeństw (Lindgreen, Swaen, 2009) i ekosystemy.

W kontekście *odpowiedzialności państwa* obciążenie kosztami zewnętrznymi sprawców tych kosztów zmusza ich do poszukiwania sposobów zapobiegania powstawaniu tych kosztów zewnętrznym (Kronenberg, Berger, 2010). W okresie ponowoczesnym zarówno organizacje rządowe, samorządowe, jak i gospodarcze stoją przed rosnącą presją społeczną, aby wykazać solidną i rygorystyczną postawę w ocenie środowiskowego procesu zarządzania przestrzenią (Stirling 1997). Wywieranie takiej presji jest silną zachętą również dla interdyscyplinarnego opracowania takich technik analitycznych, które można wykorzystać do uzasadnienia wyboru technik do procesu zarządzania celami bytowymi i ekonomicznymi. Zdaniem Andy'ego Stirlinga (1997), kluczowe podmioty instytucjonalne mogą się różnić, ale presja społeczna na tworzenie etycznych i sprawiedliwych procesów zarządzania aspektami środowisk naturalnego i społecznego przez organizacje jest tak samo ważna dla decyzji bezpośrednio zdominowanych polityką rządu i jego regulacjami, nawet gdy inwestycje nie wpływają bezpośrednio przez struktury rynków i popytu konsumenckiego na ochronę środowisk naturalnego i społecznego. Takie podejście przyjęto już w latach siedemdziesiątych XX w., gdy dominującym analitycznym podej-

ściem do oceny środowiskowej kwestii dostaw energii elektrycznej stała się porównawcza ocena ryzyka wpływu eksploatacji i wykorzystania zasobów paliw kopalnych na gleby, wody, klimat i jego zmiany.

3. Internalizacja

Organizacje, które generują koszty zewnętrzne, równocześnie najlepiej minimalizują te koszty, ponieważ to generatorzy kosztów najlepiej znają swoje własne nieetyczne procesy zarządzania i możliwości ich zmiany, aby koszty zewnętrzne w ogóle nie powstawały (Kronenberg, Berger, 2010). Zdaniem Bogusława Fiedora (2011), punkt ciężkości rozwoju gospodarki państwa powinien zostać przesunięty na analizę funkcji systemu ekologicznego i znaczenia tych funkcji dla przetrwania systemu ekonomicznego kraju w dłuższej perspektywie czasowej.

W tym kontekście wprowadzenie rozwiązań mających na celu internalizację jest interesem całego społeczeństwa i wszystkich społeczeństw ostatecznie obciążanych kosztami zewnętrznymi (Fiedor 1995, 2002; Kronenberg 2007). Teoria ochrony środowiska naturalnego różni się jednak z praktycznymi rozwiązaniami w polityce ekologicznej państwa i jego polityk sektorowych, tj. górniczej, energetycznej, transportowej, przemysłowej i innych, ponieważ „okazuje się, że dla osiągnięcia celów ekologicznych można i należy stosować w szerokim zakresie instrumenty ekonomiczne, a nawet ściśle rynkowe[a] przykładem są [...] zbywalne (rynkowe) uprawnienia do emisji zanieczyszczeń, pozwalające znacznie zmniejszyć ogólnoeconomiczne koszty osiągnięcia celów założonych w polityce ekologicznej i zdefiniowanych przy użyciu środków regulacji prawno-administracyjnej (czyli przez [...] państwo)” (Fiedor 2011: 27).

Teoria internalizacji powinna być użytecznie wykorzystana do badania organizacji, zależnie od infuzji z perspektywy ich środowiskowej historii gospodarczej, w celu lepszego zrozumienia zachowania organizacji, niezależnie od tego, czy organizacje pochodzą z gospodarek nowo powstających, czy rozwiniętych (Verbeke, Kano, 2015b).

Istota tego założenia jest ważna w kontekście twierdzenia, że teoria i praktyka internalizacji tylko incydentalnie sobie odpowiadają (Żylicz 2004). Tak jest, ponie-

waż, po pierwsze, teoria internalizacji nie uwzględnia rzeczywistej wysokości szkód (Kronenberg, Bergier, 2010), jakie wystąpiły w środowiskach naturalnym i społecznym. Po wtóre, teoria internalizacji również nie wpływa na to, żeby organizacje szkodzące tym dwóm środowiskom w pełni pokrywały wyrządzone im krzywdy, „pokonując przeciwności na pozór nie do pokonania” (Alimenti 1988: 152). I po trzecie, teoria internalizacji ma raczej pełnić funkcję zniechęcającą do powodowania kolejnych szkód i funkcję motywującą do przeciwdziałania powstawaniu kosztów zewnętrznych (Górski 2009). Występowanie tak zróżnicowanych norm zniechęcania do motywowania i zachęcania do reagowania na występowanie kosztów zewnętrznych wymaga więc ingerencji państwa.

Wydaje się, że w systemie prawa ochrony środowiska zapewniono możliwość stosowania instrumentów internalizacji, tj. zorientowanych rynkowo instrumentów. Z powodu sposobu zachęcania do etycznego zachowania organizacji i przestrzegania podstawowych wolności i praw człowieka instrumenty te pozwalają osiągnąć pożądaną redukcję różnego rodzaju i ilości substancji i energii wprowadzanych do środowisk naturalnego i społecznego. Nie jest to jednak rzeczywiście niższy koszt społeczny.

Warto więc zwrócić uwagę na siedem instrumentów finansowo-prawnych internalizacji kosztów zewnętrznych (Czaja 2005; Kassenberg 2005; Podgajniak 2005; Stodulski 2005; Śleszyński 2014; Górski 2009; Kronenberg, Bergier 2010). Po pierwsze, są to *opłaty za korzystanie z zasobów środowiska naturalnego*, tj. ekwiwalentna opłata publiczna, które mają formę *podatku*, ale nie są nim wprost, opłata ta jest zaś pobierana za korzystanie ze środowiska przez organizacje wprowadzające gazy i pyły do powietrza, ścieki do wód i ziemi oraz pobierające wody i składujące odpady (Górski 2009; Mika 2014; Śleszyński 2014). Po wtóre, są to *administracyjne kary pieniężne*, które są nakładane za naruszenie *zasad korzystania z zasobów środowiska naturalnego*, do których to zasad należy także wykonywanie kształtowanych prawem, tj. normami zarówno ogólnymi, jak i indywidualnymi, obowiązków związanych z ochroną przyrody (Górski 2009). Po trzecie, są to *zbywalne pozwolenia*, tj. limity wydawane na wprowadzanie zanieczyszczeń do środowiska przyrodniczego (Mika 2014). Po czwarte, są to *opłaty produktowe* (Górski 2009). Po piąte, są to *opłaty depozytowe*

za gospodarowanie niektórymi rodzajami odpadów (Mika 2014). Po szóste, jest to *prawo własności*, tj. dozwolona ingerencja państwa w celu ochrony dóbr publicznych i dozwolone działania w stosunku do własności publicznej i prywatnej (Czabaj 2009; Dołęgowska 2015; Sommer 2018). I po siódme, są to *fundusze celowe*, które służą do gromadzenia środków pochodzących z opłat i administracyjnych kar pieniężnych w celu przeznaczania ich na pomoc organizacjom w zapobieganiu zanieczyszczeniu przestrzeni przyrodniczej i społecznej, tj. na cele służące ochronie środowisk naturalnego (Górski 2009) i społecznego.

Możliwość stosowania wymienionych instrumentów finansowo-prawnych internalizacji kosztów zewnętrznych wynika nie tylko z prawa ochrony środowiska. W odniesieniu do opłat za korzystanie z zasobów naturalnych obowiązuje również prawo geologiczne i górnicze, prawo ochrony gruntów rolnych i leśnych, prawo ochrony przyrody i prawo wodne. Sankcyjne instrumenty internalizacji kosztów zewnętrznych (Górski 2009) są przepisami odniesionymi do obowiązków dotyczących postępowania z odpadami, zaopatrzenia w wodę i odprowadzania ścieków komunalnych oraz do ochrony warstwy ozonowej. Pomocowe instrumenty internalizacji kosztów zewnętrznych (tj. system funduszy) są z kolei regulowane zasadami dystrybuowania niektórych dochodów, jak te, które dotyczą opłaty produktowej (Górski 2009).

Należy zauważyć, że ulgi i zwolnienia z podatku ekologicznego, obniżenie innych podatków wyrównawczych od importowanych zasobów lub składek na ubezpieczenie społeczne, ogłaszanie zmian do wcześniej planowanej edukacji zainteresowanych stron, przy jednoczesnym dostosowaniu prawa ochrony środowiska do międzynarodowych norm, które są bardziej restrykcyjne od unijnych i krajowych, mogą być instrumentem neutralizującym negatywny wpływ obniżonych opłat i podatków ekologicznych na użytkowników zasobów przyrody (Skrzek-Lubasińska i inni, 2011).

Przewidywania teorii internalizacji mają zastosowanie głównie w gospodarkach wschodzących (Verbeke, Kano, 2015b). Warto więc dostrzec, że w polskiej polityce ekologicznej państwa większość wymienionych wcześniej instrumentów internalizacji kosztów zewnętrznych (*Polityka* 2002, 2006, 2018) jest pre-

wencyjna w stosunku do środowisk naturalnego i społecznego. Z powodu internalizacji kosztów zewnętrznych są to jednak instrumenty ekonomiczne. Wpływając na koszty i ceny, instrumenty finansowo-prawne powinny bezpośrednio zmniejszać zyski organizacji, które wprowadzają zanieczyszczenia do środowiska przyrodniczego i społecznego, i generować rzeczywistą poprawę egzystencji organizacji. Organizacje oczekują natomiast ze strony polityki ekologicznej państwa nieograniczania ich zysków.

Pojawiają się więc tendencje zawyżania kosztów ochrony środowiska przez organizację, jaką jest państwo. Państwo przyczynia się bowiem do powstawania kosztów transakcyjnych przez finansowo-prawne zachęcanie organizacji do inwestowania i funkcjonowania na terytorium państwa. Dodatkowo w społeczeństwie musi się pojawić wiarygodna informacja o rentowności organizacji i ich wpływie na ekosystemy lokalne wraz z transgranicznym oddziaływaniem na ekosystemy sąsiedzkich regionów. Organizacje są bowiem również producentami określonych rodzajów odpadów emitowanych do środowisk przyrodniczego i społecznego na podstawie decyzji administracyjnych w zróżnicowanych formach pozwoleń, tj. za zgodą państwa zaburzając bioróżnorodność, której kluczowym gatunkiem są ludzie. Kosztowne są już te dwa wymienione wyżej procesy, tj. obliczanie kosztów zewnętrznych i uzyskiwanie dostępu do informacji publicznej (Kronenberg, Bergier, 2010).

Dostęp do informacji publicznej o administracyjnej zgodzie na emisję i obecność różnych odpadów w środowiskach naturalnym i społecznym jest czynnikiem rozwoju etycznych zachowań organizacji. W epoce ponowoczesnej rozwój ten jest ułatwiony przez tworzenie wirtualnych form (Krzysztofek 2008) dostarczania informacji publicznej, tj. polega na włączeniu w rozwój etycznych zachowań ekonomicznych wszystkich inwestorów i konsumentów oraz wspólnej konkurencji na wolnych rynkach: lokalnym, regionalnym i globalnym.

Sytuacja taka jest koniecznością etyczno-prawną, ponieważ zarządzanie strategiczne państwem konkurencyjnym, tj. opartym na wiedzy i informacji, ma cztery cechy rozwoju (Marciniak 2017). Po pierwsze, państwo skupia się na realizacji celu, albo celów, łączącego aspekty ekologiczny, społeczny i ekonomiczny. Po wtóre, państwo osiąga maksimum gospodarności, radykalnie obniżając jej koszty dzięki

uproszczeniom strukturalnym i proceduralnym. Po trzecie, państwo rozwija i oferuje innowacyjne produkty i usługi. Po czwarte, państwo zapewnia elastyczny system społeczno-ekologiczny, otwierając się na zmiany powodowane przez światowy system ekonomiczno-polityczny.

Organizacja, jaką jest państwo, wobec zainteresowanych stron przy pomocy wirtualnych organizacji krajowych, międzynarodowych i wielonarodowych ma możliwość rozwijania indywidualnych sieciowych form ingerencji i integracji (Krzysztofek 2008). Waga tych dwóch form oddziaływania państwa wynika z faktu, że istnieje wiele organizacji różnych dziedzin gospodarki, które nie dysponują własną infrastrukturą techniczną, gdy praca jest wykonywana w miejscu zamieszkania ich pracowników.

Mechanizmy substytucji rekompensaty strat, tj. szkód w środowisku przyrodniczym (przykładowo wymienionych w dalszej części artykułu) odnoszą się również do trzech barier stosowania zasady zrównoważonego rozwoju państwa (Kozłowski 2000). Pierwszą barierą jest obecny i przyszły postęp techniczny i technologiczny, umożliwiający, być może, wykorzystanie nieodnawialnych zasobów środowiska naturalnego, ale powodujący wzrost ich produktywności. Drugą barierą jest substytucja zasobów nieodnawialnych z puli zasobów odnawialnych, jednakże ten mechanizm rozwoju gospodarczego jest nadal mało prawdopodobny z powodu ciągłego braku nowych i innowacyjnych, tj. bezpiecznych dla środowiska naturalnego i społecznego, technik i technologii ekonomicznie uzasadnionych. Trzecią barierą jest substytucja zasobów nieodnawialnych przez tradycyjnie pojmowane zasoby naturalne, który to mechanizm staje się coraz częściej niemożliwy do realizacji.

Z punktu widzenia wymienionych trzech barier rozwoju państwa głównym celem rozwoju powinno być poszukiwanie środków i warunków zapewniających długotrwałe zachowanie funkcji ekosystemów zintegrowanych ze środowiskiem społecznym, ponieważ środowiska naturalne i społeczne są zależne od podjęcia lub zaniechania przez państwo działań naprawy szkód w przyrodzie i poprawy społecznych funkcji bytowych.

Istotą poszukiwania środków i warunków do zapewnienia długotrwałego zachowania funkcji systemów ekologicznych jest fakt, że działalność organizacji we-

wewnętrznych w kraju prowadzi do zmniejszania się stopnia użyteczności jego zasobów przyrodniczych (Kozłowski 2000). Według drugiego prawa termodynamiki, jest to stały wzrost entropii, tj. chaosu w przyrodzie (Lipińska 2012), a nie powiększania jej piękna i estetyki (Frydryczak 2009).

4. Determinanty internalizacji

Determinanty internalizacji kosztów zewnętrznych organizacji, jaką jest państwo, wyraża prawo ochrony zasobów środowisk naturalnego i społecznego. Ochrona ta jest ujęta w siedmiu aspektach współistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody. Wraz z przykładowymi przedmiotami inwestycji aspekty te mogą być uzupełniane o nowe aspekty, ale zawsze wymagają one pomocy finansowej, aby środowiska przyrodnicze i społeczne były skutecznie chronione.

Ochrona powietrza atmosferycznego i klimatu to pierwszy aspekt współistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody, który determinuje podejmowanie inwestycji w instalacje i urządzenia kontrolno-pomiarowe ilości i stanu zanieczyszczeń emitowanych do powietrza i w nim już występujących.

Drugim aspektem współistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody jest *gospodarka ściekowa i gospodarka wodami*. Koszty inwestycyjne dotyczą instalacji i urządzeń do unieszkodliwiania, oczyszczania ścieków i gospodarczego wykorzystania ścieków oraz zabezpieczeń przy transporcie wodnym i tworzeniu stref ochrony źródeł i ujęć wody pitnej.

Trzecim aspektem współistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody jest *gospodarka odpadami, ochrona i przywrócenie wartości użytkowej gleb oraz ochrona wód podziemnych i powierzchniowych*. Przedmiotem inwestycji są w tym aspekcie procesy technologiczne, w tym nowe techniki i technologie mało- i bezodpadowe, a także procesy unieszkodliwiania odpadów.

Ochrona różnorodności biologicznej i krajobrazu jest czwartym aspektem współistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody, a przedmiotami inwestowania są ochrona i odbudowa gatunków i siedlisk oraz ochrona wartości estetycznych krajobrazu naturalnego i półnaturalnego.

Zmniejszenie hałasu i wibracji jest piątym aspektem współlistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody, a przedmiotem inwestycji są urządzenia do zmniejszenia poziomu hałasu w okolicy jego źródła i odbiorcy oraz techniki zmniejszające uciążliwość hałasu drogowego, szynowego i powodowanego ruchem lotniczym.

Szósty aspekt współlistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody to *ochrona przed promieniowaniem jonizującym*, przyjmujący za przedmiot inwestowania urządzenia pomiarowe i zmniejszające skutki promieniowania jonizującego.

Gospodarka wodna jest siódmym aspektem współlistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody, którego przedmiotem inwestowania są budowa ujęć wody powierzchniowej, podziemnej i kopalnianej oraz urządzeń uzdatniających wodę wraz z wodną siecią magistralną i rozdzielczą, a także budowa zbiorników retencyjnych, stopni wodnych, żeglugowych, regulacja rzek i potoków, budowa obwałowań przeciwpowodziowych.

W każdym z wyżej wymienionych aspektów życia społecznego i gospodarczego są również uwzględnione nakłady na, po pierwsze, podsystemy monitorowania (tj. na budowę, rozbudowę i modernizację krajowej, regionalnej i lokalnej sieci stacji kontrolno-pomiarowych i stanowisk pomiarowych komponentów naturalnego środowiska), po wtóre, na prowadzenie badań rozwojowych i wdrożeniowych, po trzecie zaś na edukację.

Percepcja aspektów współlistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody w zarządzaniu odpowiedzialnością przez państwo jest bardzo różna, dlatego przyjmuje się rozumienie determinant internalizacji jako motywów umiędzynarodowienia organizacji funkcjonujących wewnątrz państwa i jako uwarunkowań internalizacji w ujęciu nauk o zarządzaniu i społecznych.

5. Ekonomia ochrony środowisk przyrody i społecznego

5.1. Zakres, forma i skuteczność ochrony

Wiedza o środowiskach przyrodniczym i społecznym jest informacją publiczną o ekonomicznych zasobach przeznaczanych przez państwo w celu ich ochrony, tj. o zakresie, formach funkcjonowania i skuteczności państwa. W tym kontekście całkowite nakłady państwa są sumą nakładów na środki trwałe i kosztów bieżących,

które mają skutecznie przeciwdziałać zanieczyszczeniu środowisk przyrodniczego i społecznego.

Wartości państwowych nakładów na ochronę środowisk naturalnego i społecznego są ujmowane według trzech sektorów własności i odpowiedzialności. Sektor publiczny tworzą organizacje rządowe i samorządowe (tj. organy administracji publicznej szczebla centralnego, regionalnego, powiatowego i gminnego oraz instytucje publiczne). Sektor mieszany, tj. publiczno-prywatny, tworzą organizacje gospodarcze (tj. przedsiębiorstwa, instytucje finansowe i ubezpieczeniowe oraz instytucje niekomercyjne), wśród których znajdują się organizacje specjalizujące się w ochronie środowisk naturalnego i społecznego, tj. ich główną działalnością jest świadczenie usług mających chronić te zasoby w formie gromadzenia i unieszkodliwiania odpadów i oczyszczania ścieków. Sektor prywatny, tj. gospodarstw domowych, w odróżnieniu od wcześniej wymienionych sektorów, nie ma wyraźnego podziału na nakłady, środki trwałe i koszty bieżące służące ochronie środowisk przyrodniczego i społecznego, ponieważ specyfika działań gospodarstw domowych powoduje, że wszystkie wydatki są ujmowane łącznie.

Termin *nakłady inwestycyjne* ujmuje *nakłady finansowe* albo *nakłady rzeczowe*, które są przeznaczone na stworzenie nowych środków trwałych i ulepszenie, tj. przebudowę, rozbudowę, rekonstrukcję, adaptację lub modernizację istniejących obiektów majątku trwałego. Są to również nakłady na *pierwsze wyposażenie inwestycji*.

W powyższym rozumowaniu skuteczność ekonomicznych narzędzi i środków przeznaczanych przez państwo na przedsięwzięcia służące ochronie zasobów środowiska naturalnego nie jest oceniana na podstawie naturalnego tła środowiska, bo takiego tła już nie ma. Wymieniona skuteczność jest oceniana na podstawie opracowanych standardów jakości środowiska, tj. dopuszczalnych poziomów zanieczyszczeń i ich pułapów emisji w określonym czasie.

Ochrona jest pojęciem, które w rzeczywistości ma zapewnić jak najlepszą jakość środowiska naturalnego w wyniku podejmowania lub zaniechania działań ochronnych. Ochrona zasobów środowisk naturalnego i społecznego jest prowadzona przez kontrolę osiągania standardów jakości i przez działania służące nieprzekraczaniu lub przywracaniu tych standardów.

Z punktu widzenia ochrony środowisk naturalnego i społecznego warto pamiętać, że termin *zanieczyszczenie* jest odnoszony do emisji i do obecności substancji albo energii w ekosystemach, która to emisja i obecność mogą powodować szkodę w ekosystemach i dobrach społecznych.

Emisja i obecność substancji lub energii w środowisku są dowodem braku skuteczności działań ochronnych państwa, ponieważ rzeczywiste koszty zewnętrzne zapobiegania emisjom i usuwania zanieczyszczeń z ekosystemów lub przywracanie poziomów substancji albo energii do poziomów prawnie wymaganych są zawsze większe od kosztów przeznaczanych na innowacje techniczne. W kontekście doktryny odpowiedzialności społecznej państwa jest więc ważne twierdzenie, że nie jest wymagana nowa teoria badań organizacji; raczej zalecana jest odpowiednia metodologia działań (Verbeke, Kano, 2015b: 26).

Termin *koszty bieżące ochrony środowiska brutto* jest odnoszony do kosztów obsługi i utrzymania działalności (tj. technologii, procesu i wyposażenia, związanej z ochroną zasobów naturalnych), również do kosztów działań własnych, w tym związanych z funkcjonowaniem i utrzymaniem instalacji i urządzeń, aby nie emitowały zanieczyszczeń (tj. z przedsięwzięciami *końca rury*), także do kosztów działań świadczonych przez podmioty zewnętrzne, do opłat usługowych (tj. za oczyszczanie ścieków i wywóz odpadów) i do opłat ekologicznych oraz do kosztów kontroli, monitoringu, badań laboratoryjnych i innych. Celem ponoszenia tych wszystkich kosztów jest zapobieganie zanieczyszczeniom i jakimkolwiek innym stratom w ekosystemach, gdy koszty wynikają z bieżącej działalności organizacji, której zadaniem jest w dalszej kolejności eliminowanie tych zaniedbań organizacyjnych.

Z punktu widzenia procesu zarządzania termin *koniec rury* stanowi o przedsięwzięciach, które nie ingerują w proces produkcyjny, ale redukują lub unieszkodliwiają zanieczyszczenia powstałe w procesie produkcji, eliminując ich transfer do środowisk przyrodniczego i społecznego. Nakłady na tego typu przedsięwzięcia są w całości zaliczane do nakładów na ochronę środowiska naturalnego (GUS 2017).

Termin *koszty bieżące ochrony środowiska netto* obejmuje z kolei koszty brutto pomniejszone o przychody i oszczędności osiągnięte z tytułu funkcjonowania instalacji i urządzeń, co obejmuje również subwencje z innych sektorów gospodarki i do-

chody z tytułu usług oczyszczania ścieków, transportu i unieszkodliwiania odpadów; wszystkie te koszty służą zdefiniowanej już wcześniej ochronie środowisk naturalnego i społecznego.

Warto również zauważyć, że koszty bieżącej ochrony środowiska naturalnego nie uwzględniają kosztów działań związanych z bezpieczeństwem i higieną pracy, nie uwzględniając również kosztów gospodarki wodnej i leśnej ani kosztów działań związanych z ochroną zasobów naturalnych lub z oszczędzaniem energii.

5.2. Administracyjne kary pieniężne a pozwolenia na czynienie szkód

Termin *kary za naruszenie wymagań w zakresie ochrony środowiska naturalnego* oznacza kwoty pieniężne ponoszone za wprowadzanie do tego środowiska zanieczyszczeń albo bez wymaganej na to zgody, albo za ich ilość i jakość przekraczającą dopuszczalne ilości ich emisji. Administracyjne kary pieniężne nałożone na organizacje w 2016 r. dotyczyły: (1) emisji ścieków do wód i ziemi; (2) emisji pyłów i gazów do powietrza; (3) emisji hałasu; (4) składowania odpadów; (5) poboru wody i jej piętrzenia.

W kontekście nakładanych kar i konieczności ich ponoszenia istotne jest stwierdzenie, że bardziej sprawiedliwe i etyczne jest korzystanie z publicznych zasobów środowiska naturalnego, gdy państwo prowadzi wobec wszystkich rzeczywistą internalizację kosztów zewnętrznych (Pretty i inni, 2000). Oznacza to przekierowanie pomocy publicznej z działalności zanieczyszczającej na odpowiedzialne (tj. zrównoważone) praktyki gospodarcze, z subsydiami wykorzystywanymi do wspierania pozytywnych skutków zewnętrznych organizacji z włączeniem mechanizmów doradczych i instytucjonalnych środków prawnych oraz ekonomicznych instrumentów w celu korygowania negatywnych skutków zewnętrznych organizacji.

Rodzaje instalacji, których prowadzenie wymaga uzyskania pozwolenia na emisję do środowiska naturalnego określonych w pozwoleniu ilości i rodzajów substancji lub energii, są uznane za instalacje, które mogą powodować znaczne zanieczyszczenie elementów środowisk naturalnego i społecznego. Termin *pozwolenie zintegrowane* oznacza dokument uzyskany przez organizację od organu państwa zawierający zgodę na wprowadzanie do środowiska przyrodniczego substancji

lub energii. W ten sposób zachowane pozory ochrony środowiska dodatkowo uzupełnia założenie, że są przy tym stosowane najlepsze dostępne techniki (tj. innowacje). Pojęcie *graniczne wielkości emisyjne* pozoruje, że ilości emitowanych zanieczyszczeń uzyskiwanych w wyniku działalności organizacji nie szkodzą środowiskom przyrodniczemu i społecznemu. Narzędzie, jakim jest prawo ochrony środowiska, stosuje więc mechanizmy legitymizujące działania wewnętrznych organizacji na terytorium państwa, w rzeczywistości szkodząc przyrodzie i społeczeństwu. Przykładowo analiza koniecznych napraw z tytułu powstałych szkód górniczych z powodu wydobywania kopalin użytecznych i według rodzaju wydobywanej kopaliny przez przemysł górniczy w 2016 r. (GUS 2017) wykazała, że były to nakłady poniesione w sześciu zasobach poszukiwania, eksploatacji, przygotowania i dystrybucji dóbr kopalnych: (1) węgla kamiennego, (2) węgla brunatnego, (3) ropy naftowej i gazu ziemnego, (4) rud metali, (5) soli oraz (6) surowców skalnych.

Z kolei analiza dokonanych napraw szkód górniczych wykazała, że poniesiono nakłady finansowe na usuwanie szkód u ich źródeł, tj. końców rur: w budynkach mieszkalnych, w obiektach użyteczności publicznej, w obiektach i urządzeniach kolejowych i u innych podmiotów transportu. Poniesiono również nakłady na regulację cieków wodnych, aby je nawodnić, i na odwodnienie terenów. Usuwano szkody w sieciach wodociągowych, kanalizacyjnych, gazowych, elektromagnetycznych, a także w drogach, ulicach, mostach i wiaduktach, w gruntach i wielu innych obiektach użyteczności publicznej. Z tytułu szkód górniczych wypłacono odszkodowania za grunty, plony i uprawy oraz remontowe.

6. Dyskusja o naturze w ujęciu jakościowym

W tym kontekście warto przypomnieć stwierdzenie M. Ariasa-Maldonado (2015: 28), że „ludzka kolonizacja natury nasila się w procesie tak ogromnym, że geolodzy sugerują, że weszliśmy w nową epokę, antropocen [...] i jak niewiele darwinowskie pomysły zmieniły podstawowe ludzkie praktyki w stosunku do naturalnego środowiska”.

Z punktu widzenia szkód górniczych nie ma wątpliwości, że jest pilna potrzeba poprawy skuteczności odpowiedzialności społecznej państwa w aspekcie współ-

istnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody. Zakres przedmiotowy obszarów ochrony jest bowiem dowodem znacznie większego wymogu pomocy finansowej z powodu ryzyk powstania szkód w ekosystemach, zasobach kopalnych, infrastrukturze pożytku publicznego i w mieniu państwowym lub prywatnym, i – jak twierdzi A. Stirling (1997) – jest to najpilniejsze z wyzwań stojących przed ponowoczesnym społeczeństwem przemysłowym.

W kontekście szkód w środowiskach przyrodniczym i społecznym trzeba zauważyć, że krytyka różnych dostępnych metodyk oceny skuteczności ochrony omawianych środowisk przez organizacje administracyjne i gospodarcze nie może być obecnie zawieszona. Brak rzetelnej i wiarygodnej oceny oddziaływania na środowisko naturalne działalności wszystkich organizacji w państwie wobec licznych i głębokich trudności zaspokajania interesów ekonomicznych tych organizacji może ostatecznie podważyć system zarządzania środowiskowego państwa. Bez systematycznego zajmowania się systemem zarządzania środowiskowego jako narzędzia odpowiedzialności społecznej państwa i pluralizm w ocenach wartościujących, w kontekście rzeczywistej wyceny ekosystemów, pojęcie *ochrony* staje się bardziej podatne na wykorzystanie jako celowe zaniechania *odpowiedzialności* (tamże).

Przemysłenia będzie wymagało wdrożenie nowych narzędzi empirycznych niezbyt często spotykanych nawet w badaniach międzynarodowych (Verbeke, Kano, 2015b), których innowacyjność zmodyfikuje system ekonomiczny państwa w zakresie, z jednej strony, wydawania pozwoleń na wyrządzanie szkód w ekosystemach, a z drugiej strony – ponoszenia nakładów finansowych na usuwanie tych szkód. System ten zachęca do nieprzestrzegania norm prawnych. Szacowane przez organizacje koszty zewnętrzne szkód wyrządzonych środowisku naturalnemu stają się więc nieadekwatne do rzeczywistych kosztów ponoszonych za wyrządzane szkody środowiskom naturalnemu i społecznemu.

Z punktu widzenia korzyści uzyskiwanych ze środowiska naturalnego przez społeczność i gospodarkę warto zauważyć, że naturalne byty nie są wynikiem ludzkich intencji, ale raczej istnieją niezależnie od ludzkich projektów lub celów. Dlatego M. Arias-Maldonado (2015: 18) dowodzi, że obecnie również można rozumieć naturę tak, jak to robił John S. Mill (1998: 8), tj. jako „wszystkie moce istniejące w zewnętrz-

nym lub wewnętrznym świecie i wszystko, co dzieje się za pomocą tych mocy”. W słowach J. Polliniego (2013) jest z kolei zwarty następujący kontekst: środowisko jest z definicji pojęciem antropocentrycznym, w przeciwieństwie do natury, która z definicji odnosi się do odmienności tajemnic w nas samych. *Środowisko*, podobnie jak jego reprezentacje, jest przynajmniej częściowo skonstruowane społecznie, podczas gdy *natura* z definicji nie jest skonstruowana społecznie, lecz tylko jej reprezentacje.

Liczne opracowania empiryczne oparte na teorii internalizacji pokazują, że bardzo trudno jest uchwycić złożone korzyści organizacji, gdy organizacje same prowadzą ocenę swojego wpływu na środowiska przyrodnicze i społeczne i opracowują swoje aspekty środowiskowe bez wsparcia naukowego. Sugestia Yaira Aharoniego (1993), że działania organizacji można lepiej zrozumieć, gdy zna się historię jej powstania i miejsce lokalizacji, a nie tylko na podstawie oceny według jej nurtu ekonomicznego, ma nowe znaczenie w epoce ponowoczesnej. Zdaniem J. N. Verbekego i L. Kano (2015a), badanie historyczne poprawia jakość opracowań empirycznych, ponieważ uzupełnia konwencjonalne metody statystyczne o etnograficzne studia przypadków.

W tym kontekście warto zauważyć, że D. Birnbacher (2006) rozróżnia naturę w sensie genetycznym od natury w sensie jakościowym. Pierwsza odnosi się do momentu powstania natury bez interwencji człowieka, podczas gdy druga odnosi się do pojawienia się naturalnych form, które mogą być i faktycznie są dotknięte wpływem społeczeństwa (Arias-Maldonado 2015). Opis natury genetycznej jest historyczny, podczas gdy opis natury jakościowej jest fenomenologiczny. Z tego powodu natura jako ahistoryczna esencja nie jest taka sama jak natura jako proces historyczny. Podobnie świat miejski i wiejski ma swoje stałe zasady, które D. Alimenti (1988: 14) ujmuje słowami „Nawet święta religijne są związane z rytmem natury”.

Proces historyczny związany z takimi interakcjami to hybrydyzacja, czyli rekombinacja środowiskowa, która jest wynikiem ludzkich procesów jako artefakty wywierające różny wpływ na istoty i procesy naturalne. W tym zaś kontekście, zdaniem J. N. Verbekego i L. Kano (2015a), metoda badań historii środowiska jest wciąż podejściem najbardziej niedocenianym, chociaż najcenniejszym. W kontekście auto-

rytetu państwa A. Młynarska-Sobaczewska (2010) ukazuje natomiast praktyczne problemy rozliczenia organizacji z przeszłością zarówno w sferze politycznej, ekonomicznej oraz pamięci historycznej, ponieważ, posługując się instrumentami prawnymi, można ukształtować nowy porządek prawny i ustrojowy (Philipiec 2010).

Tymczasem zintensyfikowane stosowanie opartych na psychologii społecznej modeli badań wyjaśniających zachowania społeczne doprowadziło do znacznego zmniejszenia *deficytu teoretycznego* (Fuhrer 1995) dochodzenia praw do ochrony środowisk naturalnego i społecznego (Hunecke i inni, 2001). Jedno z teoretycznych ujęć tych praw wynika z modelu aktywacji norm, które zostały przeniesione do kontekstu środowiska naturalnego w odniesieniu do teorii altruistycznego zachowania (Schwartz 1977) organizacji. Począwszy od opracowania empirycznego Thomasa H. Heberleina (1972), które dostarcza bezprecedensowego dowodu, że zachowania związane z recyklingiem odpadów są rodzajem prospołecznego działania, zaobserwowane reakcje społeczne na bodźce płynące z otoczenia i znaczenie niektórych z ich szczegółów, według teorii Shaloma H. Schwartza, w kontekście środowiskowym mogą być udowodnione empirycznie (Fuhrer, Wölfling, 1997; Guagnano i inni, 1995; Hopper, Nielsen, 1991; Stern i inni, 1986; Stern i inni, 1993; Van Liere, Dunlap, 1978; Vining, Ebreo, 1992; Widegren 1998; Hunecke i inni, 2001), co wyżej potwierdzono.

W kontekście takich zachowań społecznych warto zwrócić uwagę na istotę stwierdzenia J. N. Prettygo (2001), że dopóki ludzie zarządzali zasobami środowiska naturalnego, angażowali się w formy działań zbiorowych. W rezultacie gospodarka ma coraz bardziej niszczycielski wpływ na środowisko naturalne (Huxley 1960; Palmer 1976; Jodha 1990; Netting i inni, 1990; Ostrom 1990; Pretty 1995; Kothari i inni, 1998). „W celu zaspokojenia swoich pragnień człowiek potrzebuje bardziej *mieć* niż *być*” (Alimenti 1988: 38). W niektórych społecznościach zaniechanie działań lokalnych instytucji państwowych już spowodowało gospodarczą degradację zasobów naturalnych, a w Chinach (Li i inni, 2017) i Indiach (Patra, Sethy, 2014) brak umiejętności przewidywania skutków ryzyka szkód w przyrodzie i identyfikowania aspektów środowiskowych okazał się krytyczny.

7. Zakończenie

W artykule poruszono kilka ważnych kwestii dotyczących odpowiedzialności społecznej państwa. Po pierwsze, zrównoważony rozwój odniesiony do odpowiedzialności społecznej państwa wymaga powszechnego wykorzystania kosztów zewnętrznych jako miary efektywności działań podejmowanych w dziedzinie ochrony środowisk naturalnego i społecznego, ale również jako podstawy dla ustalania celów i instrumentów polityki tej ochrony (Graczyk 2005). Zrównoważony rozwój, będąc synonimem odpowiedzialności społecznej, nadaje tej odpowiedzialności konstytucyjny obowiązek ochrony (Lipińska 2018b).

Po drugie, odniesiono się do kwestii zawartej w pytaniach: jak najlepiej opracować politykę odpowiedzialności społecznej państwa i jego wewnętrznych organizacji, aby złagodzić efekty zewnętrzne organizacji, jaką jest państwo? oraz jak budować autorytet państwa i odbudowywać oraz pielęgnować naturalne walory i wartości jego terytorium?

Po trzecie, wskazano determinanty internalizacji kosztów zewnętrznych organizacji i aspekty współistnienia społeczeństwa, gospodarki i przyrody albo przez pełne dofinansowanie nowych procesów zarządzania przestrzenią, które nie są powodem powstania szkód w ekosystemach, albo przez stopniowe przekształcanie dziedzin gospodarki w sektory powodujących szkody, które nie są istotnymi źródłami efektów zewnętrznych.

Po czwarte, trzeba jednak brać pod uwagę, że wartość pozytywnych kosztów zewnętrznych organizacji może przewyższać negatywne wartości kosztów zewnętrznych w niektórych systemach gospodarki. Kwestia ta jest o tyle ważna, że istniejące dane są zbyt zagregowane, aby były wiarygodne pod względem rzeczywistej odpowiedzialności społecznej państwa. W tym kontekście warto dodać, że analiza udzielanej organizacjom pomocy (w tym zagranicznej) według pięciu źródeł jej pochodzenia, sześciu kierunków pomocy i pięciu zakresów rzeczowych w latach 2014-2016 wykazała, że pomoc ta jest świadectwem stopnia niesprawności funkcjonowania systemu ochrony środowisk naturalnego i społecznego. W tym kontekście warto pamiętać, że nieznanne dotąd samoregulujące się formy w naturze wymagają między innymi bardziej precyzyjnego zrozumienia życia wewnętrznego całej przyrody i lepszej zna-

jomości funkcjonowania genów, ponieważ, jak twierdzi M. Arias-Maldonado (2015), społeczeństwa stoją nadal u progu rozwoju i czeka je czas dalszych odkryć, a ważną część z nich dotyczy intymnej, skomplikowanej relacji między społeczeństwami a naturą.

Ponieważ niniejszy artykuł koncentruje się na całkowitych kosztach zewnętrznych wybranych przypadków polskiej gospodarki, wskazuje on na ogólne priorytety polityczne w zakresie zmniejszania ogólnych efektów zewnętrznych. Podkreśla potrzebę reformy polityki ekonomicznej państwa i względną skalę różnych kosztów zewnętrznych już związanych z nową, tj. innowacyjną praktyką gospodarczą, z punktu widzenia implementacji międzynarodowego prawa i dalszej transformacji krajowego prawa ochrony środowiska. Dalsza analiza marginalnych kosztów zewnętrznych, zdaniem J. N. Pretty'ego (2000), jest istotnym wyzwaniem metodologicznym, które może pomóc w bardziej szczegółowym opracowywaniu polityki odpowiedzialności społecznej państwa.

Każda szkoda w środowisku jest chorobą ekosystemu, w tym jego mieszkańców, która pokazuje amethodyczność systemu opłat za korzystanie z zasobów środowiska, opłat emisyjnych i pozwoleń na emisję zanieczyszczeń do natury. Społeczeństwa odkrywają na nowo *estetykę przyrody* i *nowe pojmowanie natury* (Frydryczak 2009), gdy gospodarka kraju „daje dowód egoizmu i nieprzepartej chęci pogwałcenia słabych, która przejawia się w każdej dziedzinie i rodzi absurdalne formy przemocy” (Alimenti 1988: 104). Oprócz strat ekonomicznych, konflikt ten pozostawia głębokie szkody w społeczeństwie. Z punktu widzenia psychologii zachowań zjawisko zapobiegania szkodom w środowiskach naturalnym i społecznym można wyjaśnić powrotem do wartości w bardzo zagmatwanym i niebezpiecznym kontekście społecznym, ekonomicznym i politycznym. Z punktu widzenia organizacji o najlepiej rozwiniętej technice i technologii produkcji i procedurze administrowania mają one za zadanie wprowadzanie do pielęgnowania natury bardziej społecznej atmosfery (Alimenti 1988) opartej nie na przemocy pieniądza płaconego za wyrządzoną szkodę, ale na „wspólnocie ducha”, tj. najgłębszym fundamencie jedności w rozumieniu natury i społeczeństwa.

Z punktu widzenia przesłanek wymienionych w artykule zaproponowano definicję terminu *odpowiedzialność społeczna państwa*.

8. Literatura

- Aharoni Y., 1993: *In search for the unique: can firm-specific advantages be evaluated?* „Journal of Management Studies”, 30, 1, 31-44.
- Ajzen I., Fishbein M., 2005: *The Influence of Attitudes on Behavior*; w: D. Albarracín, B. T. Johnson, M. P. Zanna (red.): *The handbook of attitudes*. N. J. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates; 173-221.
- Alimenti D., 1988: *Ojciec Pio*. Wydawnictwo VELAR.
- Arias-Maldonado M., 2015: *What is Nature?*; w: M. Arias-Maldonado (red.): *Environment and Society*. SpringerBriefs In Political Science.
- Bell R. L., Bodie N. D., 2012: *Delegation, Authority and Responsibility: Removing the Rhetorical Obstructions In the Way of an Old Paradigm*. „Journal of Leadership, Accountability and Ethics”, 9, 2, 94-108.
- Birnbacher D., 2006: *Natürlichkeit*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Carroll A. B., 1979: *A three-dimensional conceptual model of corporate performance*. „The Academy of Management Review”, 4 (4), 497-505.
- Cragg W., 2000: *Human rights and business ethics: Fashioning a new social contract*. „Journal of Business Ethics”, 27, 1, 205-214.
- Czabaj W., 2009: *Ograniczenie prawa własności w świetle międzynarodowego prawa ochrony środowiska – sprawa Torrey Canyon*; w: M. Sadowski, P. Szymaniec (red.): *Studia Erasmiana Wratislaviensia. Własność – idea, instytucja, ochrona*. Wrocław: Koło Naukowe Doktryn Politycznych i Prawnych; Katedra Doktryn Politycznych Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, III, 253-261.
- Czaja S., 2005: *Teoretyczne i praktyczne problemy związane z wdrażaniem ekologicznej reformy fiskalnej*; w: M. Gwiazdowicz, M. Sobolewski (red.): *Konferencje i seminaria. Ekologiczna reforma fiskalna*. Biuletyn 2 (58). Warszawa: Biuro Studiów i Ekspertyz, Wydawnictwo Sejmowe, 59-73.

- Dołęgowska E., 2015: *Ograniczenia własności ze względu na ochronę środowiska w kontekście zasady zrównoważonego rozwoju*. „Białostockie Studia Prawnicze”, 18, 197-208.
- Eshleman A., 2014: *Moral Responsibility*. „Philosophy Faculty Publications and Presentations”, 1, 1-13.
- Eweje G., 2006: *Environmental costs and responsibilities resulting from oil exploitation in developing countries: The case of the Niger Delta of Nigeria*. „Journal of Business Ethics”, 69, 1, 27-56.
- Fiedor B., 1995: *System wskaźników i indeksów ekorozwoju*. „Ekonomia i Środowisko”; 18, 110-123.
- Fiedor B., 2002: *Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*. Warszawa: C. H. Beck.
- Fiedor B., 2011: *Trwały rozwój a koncepcja społecznej gospodarki rynkowej*; w: A. Graczyk (red.): *Kształtowanie zrównoważonego rozwoju w reakcji na kryzys globalny*. Wrocław: Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego, 225, 13-29.
- Frydryczak B., 2009: *Estetyka przyrody: nowe pojmowanie natury*. „Estetyka i Krytyka”, 15/16 (2/2008-1/2009), 41-55.
- Fuhrer U., 1995: *Sozialpsychologisch fundierter Theorierahmen für eine Umweltbewusstseinsforschung*. „Psychologische Rundschau”, 46, 93-103.
- Fuhrer U., Wölfling S., 1997: *Von den sozialen Grundlagen des Umweltbewußtseins zum verantwortlichen Umwelthandeln. Die sozialpsychologische Dimension globaler Umweltveränderungen*. Bern: Huber.
- Górski M., 2009: *Prawna ochrona środowiska podstawą zrównoważonego rozwoju i zarządzania środowiskowego w organizacji*; w: A. Matuszak-Flejszman (red.): *Doskonałe nie systemu zarządzania środowiskowego a zrównoważony rozwój*. Poznań: Polskie Zrzeszenie Inżynierów i Techników Sanitarnych Oddział Wielkopolski; 23-88.
- Guagnano G. A., Stern P. C., Dietz T., 1995: *Influences on attitude behavior relationships: A natural experiment with curbside recycling*. „Environment and Behavior”, 27, 699-718.
- GUS, 2017: *Ochrona Środowiska*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

- Heberlein T. H., 1972: *The land ethic realized: Some social psychological explanations for changing environmental attitudes*. „Journal of Social Issues”, 28, 79-87.
- Hopper J. R., Nielsen J. M., 1991: *Recycling as altruistic behavior. Normative and behavioral strategies to expand participation in a community recycling program*. „Environment and Behavior”, 23, 195-220.
- Hunecke M., Blöbaum A., Matthies E., Höger R., 2001: *Environment and Behaviour*. „Environment and Behavior”, 33, 830-852.
- Huxley E., 1960: *A new earth: An experiment In colonialism*. London: Chatto and Windus.
- Jeppesen S., Hansen M. W., 2004: *Environmental upgrading of Third World enterprises through linkages to transnational corporations: Theoretical perspectives and preliminary evidence*. „Business Strategy and the Environment”, 13, 4, 261-274.
- Jodha N. S., 1990: *Common property resources and rural poor in dry regions of India*. „Economic and Political Weekly”, 21, 1169-1181.
- Kassenberg A., 2005: *Ekologiczna reforma fiskalna jako instrument integracji polityk sektorowych z polityką ekologiczną*; w: M. Gwiazdowicz, M. Sobolewski (red.): *Konferencje i seminaria. Ekologiczna reforma fiskalna. Biuletyn 2(58)*. Warszawa: Biuro Studiów i Ekspertyz, Wydawnictwo Sejmowe, 74-92.
- Kothari A., Pathak N., Anuradha R. V., Taneja B., 1998: *Communities and conservation: Natural resource management in South and Central Asia*. New Delhi: Sage.
- Kozłowski S., 2000: *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kronenberg J., 2007: *Ecological economics and industrial ecology: a case study of the Integrated product Policy of the European Union*. London – New York: Routledge.
- Kronenberg J., Bergier T., 2010: *Wyzwania zrównoważonego rozwoju w Polsce*. Kraków: Fundacja Sendzimira.
- Krzysztofek K., 2008: *Świat wirtualny jako przestrzeń społeczna*; w: Z. Rykiel (red.): *Nowa przestrzeń społeczna w badaniach socjologicznych*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego; 71–83.
- Li Y., Feng Y., Guo X., Peng F.: 2017: *Changes in coastal city ecosystem service values based on land use – A case study of Yingkou, China*. „Land Use Policy”, 65, 287-293.

- Liere K. D. van, Dunlap R. E., 1978: *Moral norms and environmental behavior: An application of Schwartz's norm activation model to yard burning*. „Journal of Applied Social Psychology”, 8, 174-188.
- Lindgreen A., Swaen, 2009: *Corporate social responsibility*. „International Journal of Management Reviews”, 12, 1, 1-7.
- Lindgreen A., Swaen V., Johnston W. J., 2009: *Corporate social responsibility: An empirical investigation of U.S. organizations*. „Journal of Business Ethics”, 85, 2, 303-323.
- Lipińska E. J., 2012: *Przewidywalność i chaos na obszarach Natura 2000. Lokalizacja inwestycji z gospodarki odpadami*; w: J. Krupa, T. Soliński (red.): *Ochrona Środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego Pogórza Dynowskiego*. Dynów: Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego; 161-170.
- Lipińska E. J., Nawrot J., Czaderna E., Cwynar M., Satkowska D., 2014: *Uzdrowiska województwa podkarpackiego – identyfikacja wybranych zagrożeń środowiska*. Rzeszów: Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska.
- Lipińska E. J., 2013: *Rozmieszczenie i wpływ na środowisko emisji ze złóż substancji węglowodorowych współwystępujących ze złożami wód mineralnych w gminie Iwonicz-Zdrój*. Rzeszów: Stowarzyszenie Naukowe Przestrzeń Społeczna i Środowisko.
- Lipińska E. J., 2018a: *Doktryna odpowiedzialności społecznej dla miast*. „Przestrzeń Społeczna (Social Space)”, 1, 15, 111-145.
- Lipińska E. J., 2018b: *Odpowiedzialność społeczna miast w kontekście konstytucyjności zrównoważonego rozwoju*. „Przestrzeń Społeczna (Social Space)”; 16, 1- 26.
- Marciniak S., 2017: *Makro- i mikroekonomia. Podstawowe problemy współczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mika E., 2014: *Oplaty podwyższone za korzystanie ze środowiska*. „Temidium”; https://www.temidium.pl/artykul/oplaty_podwyzszone_za_korzystanie_ze_srodowiska-201.html.
- Mill J. S., 1998: *Three essays on religion*. Amherst: Prometheus Books.
- Młynarska-Sobaczewska A., 2010: *Autorytet państwa. Legitymizacyjne znaczenie prawa w państwie transformacji ustrojowej*. Toruń: Wydawnictwo Dom Organizatora.

- Netting R. McC., Stone M. P., Stone G., 1990: *Kofyar cash cropping: Choice and change in indigenous agricultural development*. „Human Ecology”, 17, 299-399.
- Ostrom E., 1990: *Governing the commons: the evolution of institutions for collective action*. New York: Cambridge University Press.
- Palmer I., 1976: *The new rice in Asia: Conclusions from four country studies*. Geneva: UNRISD.
- Pancer-Cybulska E., 2011: *Spółeczna odpowiedzialność terytorium w świetle koncepcji zrównoważonego rozwoju*. „Ekonomia”, 4, 16, 11-28.
- Patra H. S., Sethy K. M., 2014: *Assessment of impact of opencast mine on surrounding forest: a case study from Keonjhar district of Odisha, India*. „Journal of Environmental Research and Development”, 9, 1, 249 - 254.
- Philipiec S., 2010: „Autorytet państwa. Legitymizacyjne znaczenie prawa w państwie transformacji ustrojowej”. Anna Młynarska Sobaczewska: [recenzja], Toruń 2010. „Studia Iuridica Lublinensia”, 13, 341-344.
- Pieronek T., 1999: *Kościół katolicki w Polsce a integracja europejska*. „Wrocławski Przegląd Teologiczny”; 7,2, 7-15.
- Plomin R., 2018: *In the Nature – Nurture War, Nature Wins*. UNICEF; <https://blogs.scientificamerican.com/observations/in-the-nature-nurture-war-nature-wins/>.
- Podgajniak T., 2005: *Ekologiczna reforma fiskalna*; w: M. Gwiazdowicz, M. Sobolewski (red.): *Konferencje i seminaria. Ekologiczna reforma fiskalna. Biuletyn 2 (58)*. Warszawa: Biuro Studiów i Ekspertyz, Wydawnictwo Sejmowe, 49-58.
- Polityka, 2002: *Polityka ekologiczna państwa na lata 2003-2006 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2007-2010*. Warszawa: Ministerstwo Środowiska.
- Polityka, 2006 : *Polityka ekologiczna państwa na lata 2007-2010 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2011-2014*. Warszawa: Ministerstwo Środowiska.
- Polityka, 2018: *Polityka ekologiczna państwa 2030. Projekt*. Warszawa: Ministerstwo Środowiska.
- Pretty J., 1995: *Regenerating agriculture: Policies and practice for sustainability and self-reliance*. London: Earthscan Publications; Washington, DC: National Academy Press; Bangalore: ActionAid and Vikas.

- Pretty J. N., Brett C., Gee D., Hine R. E., Mason C. F., Morison J. I. L., Raven H., Rayment M. D., Bijl G. van der, 2000: *An assessment of the total external costs of UK agriculture*. „Agricultural Systems”, 65, 113-136.
- Ratner S. R., 2001: *Corporations and human rights: A theory of legal responsibility*. „The Yale Law Journal”, 111, 3, 443-545.
- Roberts S., 2003: *Supply chain specific? Understanding the patchy success of ethical sourcing initiatives*. „Journal of Business Ethics”, 44, 2, 159-170.
- Rondinelli D. A., Berry M. A., 2000: *Environmental citizenship in multinational corporations: Social responsibility and sustainable development*. „European Management Journal”, 18, 1, 70-84.
- Rykiel Z., 2006: *Podstawy geografii politycznej*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Schwartz S. H., 1977: *Normative influences on altruizm*; w: L. Berkowitz (red.): *Advances in experimental social psychology*. New York: Academic Press; 10, 221-279.
- Skrzek-Lubasińska M., Dyjas-Pokorska A., Kudrewicz-Roszkowska M., Makuch Ł., Stanek-Kowalczyk A., Uhl H., 2011: *Raport. Ocena stanu wdrażania standardów społecznej odpowiedzialności biznesu. Zestaw wskaźników społecznej odpowiedzialności w mikro, małych, średnich oraz dużych przedsiębiorstwach*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
- Smith R. E., 2011: *Defining Corporate Social Responsibility: A Systems Approach for Socially Responsible Capitalism*. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Sommer J., 2018: *Nauki społeczne, ekonomiczne i prawne. Prawo. Prawo własności a ochrona środowiska*. Komitet Badań Naukowych, Warszawa; <http://kbn.icm.edu.pl/pub/kbn/eureka/0111/21b.html>.
- Soper K., 1995: *What is nature?*. Oxford: Blackwell.
- Stern P. C., Dietz T., Black J. S., 1986: *Support for environmental protection: The role of moral norms*. „Population and Environment”, 8, 204-222.
- Stern P. C., Dietz T., Kalof L., 1993: *Value orientations, gender, and environmental concern*. „Environment and Behavior”, 25, 322-348.
- Stirling A., 1997: *Limits to the value of external costs*. „Energy Policy”, 25, 5, 517-540.

- Stodulski W., 2005: *Ekologiczna reforma fiskalna jako instrument realizacji Strategii Lizbońskiej*; w: M. Gwiazdowicz, M. Sobolewski (red.): *Konferencje i seminaria. Ekologiczna reforma fiskalna. Biuletyn 2 (58)*. Warszawa: Biuro Studiów i Ekspertyz, Wydawnictwo Sejmowe, 31-48.
- Sykuna S., 2007: *Odpowiedzialność prawna*; w: J. Zajadło (red.): *Leksykon współczesnej teorii filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*. Warszawa: C.H. Beck; 215-217.
- Szmigin I., Carrigan M., O'Loughlin D., 2007: *Integrating ethical brands into our consumption lives*. „Journal of Brand Management”, 14, 5, 396-409.
- Śleszyński J., 2005: *Ekologiczna reforma fiskalna w krajach Unii Europejskiej*; w: M. Gwiazdowicz, M. Sobolewski (red.): *Konferencje i seminaria. Ekologiczna reforma fiskalna. Biuletyn 2 (58)*. Warszawa: Biuro Studiów i Ekspertyz, Wydawnictwo Sejmowe, 9-30.
- Śleszyński J., 2014: *Podatki środowiskowe i podział na grupy podatków według metodyki Eurostatu*. „Optimum Studia Ekonomiczne”, 3, 69, 52-68.
- Tansley A. G., 1935: *The use and abuse of vegetational concepts and terms*. „Ecology”, 16; 284-307.
- Verbeke A., Kano L., 2015a: *An internalization theory perspective on the global and regional strategies of multinational enterprises*. „Journal of World Business”, 51, 1, 83-92.
- Verbeke A., Kano L., 2015b: *The New Internalization Theory and Multinational Enterprises from Emerging Economies: A Business History Perspective*. „The Business History Review”, 89, 3, 415-445.
- Vining J., Ebreo A., 1992: *Predicting recycling behavior from global and specific environmental attitudes and changes in recycling opportunities*. „Journal of Applied Social Psychology”, 22, 1580-1607.
- Watts P., Holme R., 1999: *Meeting Changing Expectations. Corporate Social Responsibility*. Geneva: WBCSD; <http://www.wbcsd.org>.
- Widegren Ö., 1998: *The new environmental paradigm and personal norms*. „Environment and Behavior”, 30, 75-100.

Wpłynęło/received 02.01.2018; poprawiono/revised 08.05.2019